

University of Groningen

De spiegel van de negentiende eeuw

te Velde, H.

Published in:
Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2001

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
te Velde, H. (2001). De spiegel van de negentiende eeuw. *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, 19 - 40.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DE SPIEGEL VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Partij, representatie en geschiedenis

H. te Velde

Politici zijn niet erg geneigd naar het verleden te kijken. Vormgeven aan de toekomst, zo omschrijven zij hun eigen werk. Nu lukt het met dat vormgeven niet altijd even goed, maar de conclusie is dan niet terug naar het verleden, nee, juist in een hogere versnelling de toekomst tegemoet. Valt er van het verleden te leren? De meeste historici zullen zeggen dat het verleden zich nooit herhaalt en dat generaals zich maar al te vaak voorbereiden op de vorige oorlog. Toch kan soms een parallel verhelderend zijn. Er zijn weinig tekenen dat politieke partijen aan het verdwijnen zijn, maar duidelijk is wel dat hun functie in de loop van de tijd nogal veranderd is. De worteling in de maatschappij in de zin van een massaal lidmaatschap is grotendeels verdwenen. Het is daarom nuttig de vraag te stellen in hoeverre aan het begin van de eenentwintigste eeuw de situatie van vóór deze massapartijen weer terugkeert, of in ieder geval hoe eventueel van de confrontatie met die oudere periode te leren valt. Daarom is dit stuk een drieluik. Het drieluik bestaat uit een beschouwing over de voorstellingen van representatie zoals die in de negentiende eeuw bestonden voordat er moderne georganiseerde partijen waren; ten tweede die van de periode van die moderne partijen; en ten slotte de situatie zoals die op dit moment is. Zoals wel vaker bij drieluiken is ook hier het middendeel het meest omvangrijk. Een complicatie is verder dat het derde deel van het drieluik nog niet af is, want daar schilderen we met z'n allen nog aan.

1. Politiek en *civil society*

Partijen zijn tegenwoordig nauwelijks nog in de samenleving verankerd. Ze krijgen weer iets van negentiende-eeuwse kiesverenigingen en ze zijn meer een ontmoetingsplaats voor professionele politici in actie of in spe en een enkele verdwaalde intellectueel, dan een mobilisator van de bevolking. Het is ook duidelijk dat dit in het verleden anders is geweest.

In hun bekende artikel 'Changing models of party organization and party democracy' hebben de politicologen R. Katz en P. Mair betoogd dat er in de loop van de tijd een verschuiving is opgetreden.¹ Zij onderscheiden de staat en de *civil society*, en betogen dat de moderne partij in de civil society is ontstaan, en in de loop van de twintigste eeuw meer verbonden is geraakt met de staat. Er heeft dus een historische ontwikkeling plaatsgehad. De moderne partij is volgens hen ontstaan als middel om de kloof tussen staat en civil society te overbruggen, maar is geleidelijk naar de staat opgeschoven zodat er nu opnieuw een kloof is. Op het eerste gezicht is de remedie dus: terug naar vroeger. Katz en Mair wijzen er echter terecht op dat we niet te snel één model van partijen tot het enige model moeten verklaren. Als we dat doen, is er alleen maar sprake van neergang van partijen. Het is nuttiger het andere model van partijen te analyseren dat sinds de jaren zestig is ontstaan. Zonder dat zij zelf zo iets zeggen, kunnen we uit het werk van de twee politicologen afleiden dat we ons nu minder moeten gaan afvragen wat of wie de partijen tegenwoordig representeren – dat is eigenlijk een vraag die hoort bij de oude, in de maatschappij verankerde partij – maar ons moeten bezighouden met de vraag wat representatie zelf is. Die vraag is in de ontstaansfase van de moderne partij nauwelijks aan de orde geweest: de moderne politieke partij is er juist op gebaseerd geweest dat er weinig onduidelijkheid bestond over de vraag wat representatie, wat vertegenwoordiging inhield. Het debat over de partijen van de laatste decennia heeft veel te maken met de kwestie dat daar nu wel onduidelijkheid over is ontstaan. Als uitgangspunt is het schema van de twee politicologen nuttig. Er is echter ook wel wat op aan te merken. Katz en Mair nemen de staat en de civil society in hun schema als vaststaande grootheden aan. Maar beide zijn in de loop van de tijd van gedaante veranderd.² Eigenlijk is zelfs het hele onderscheid een vooral negentiende-eeuwse uitvinding en is het van liberale oorsprong. Daarmee is het geen neutraal analyse-instrument, maar ook al een oordeel over de wenselijke inrichting van staat en maatschappij. De hedendaagse aandacht voor de civil society is niet los te zien van de herwaardering van liberalisme in de breedste zin van het woord in de laatste decennia. Het negentiende-eeuwse liberalisme streefde naar een beperkte maar goed geregelde en sterke staat, en daarnaast een even sterke civil society met verenigingen, een goed geïnformeerde publieke opinie en een sterke publieke betrokkenheid. De civil society behoorde tot de publieke sfeer, maar moest los staan van de staat. In Nederland ontwikkelde zich deze combinatie van staat en civil society in de negentiende eeuw, en vooral tussen 1848 en 1880. In deze wereld was er feitelijk weliswaar veel contact tussen de staat en de burgerlijke samenleving, omdat een betrekkelijk homogene en kleine groep van no-

tabelen op beide terreinen de toon aangaf, maar principieel was er een grote afstand. De politici waren niet gebonden aan hun kiezers, en dienden los van hen in onderling overleg in de Kamer en tussen de Kamer en de regering tot een oordeel te komen. Er moest dus een grote afstand zijn tussen kiezers en gekozenen. Dit was niet alleen theorie. Kiezers maakten zich ook in de praktijk werkelijk druk over andere zaken dan de politici. Terwijl de kiezers vooral geïnteresseerd waren in het onderscheid tussen katholieken en protestanten, hield de Kamer vooral rekening met het onderscheid tussen liberaal en conservatief, een onderscheid dat weinig relevantie had voor de levenspraktijk van de burger.³

Dat het liberale model van politieke representatie met zijn grote afstand tussen kiezers en gekozenen toen succesvol was, had uiteindelijk veel te maken met de bestaande standensamenleving. Politiek was vooral iets van de gegoede standen en politici werden vaak gekozen op hun maatschappelijke reputatie en positie. Het is dus vrij gemakkelijk deze hele politieke wereld, die ons zo vreemd is, af te doen als bourgeois-heerschappij. Bourgeois-heerschappij is inderdaad een bruikbaar etiket, maar dat betekent niet dat de liberale opvatting van representatie slechts het eigenbelang van een bepaalde klasse diende. De liberale opvatting hielp om een politiek domein in het leven te roepen waarbinnen men op zakelijke manier met elkaar van mening kon verschillen. De gehele gedachte dat oppositie geen ondermijning van de staat betekent maar redelijke kritiek kan zijn, is acceptabel gemaakt door de liberale politiek die deftig was maar ook kritisch. De ‘fictie van het algemeen belang’ heeft daartoe een richtinggevende functie gehad in de politiek.⁴ Vanaf het eind van de negentiende eeuw heeft echter een soort paradigmawisseling in de politiek plaatsgehad, waardoor de oudere liberale gedachte van representatie uit de aandacht verdween. De gedachte dat politiek gebaseerd moet zijn op sociale groepen is daarna zo vanzelfsprekend geworden, dat de liberale opvattingen van representatie honderd jaar lang eigenlijk niet meer serieus zijn genomen. Nu de laatste decennia de band tussen staat en sociale groep weer losser is geworden, is het pas weer goed mogelijk in het liberale model van vertegenwoordiging meer dan alleen camouflage van groepsbelang te zien.

2. Partij en representatie

De verschuivingen in de politiek vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn natuurlijk niet los te zien van de maatschappelijke ontwikkeling. Toen de standensamenleving ter discussie werd gesteld, vonden kiezers het niet langer vanzelfsprekend de deftige gekozenen hun gang te laten gaan, terwijl de politici op hun beurt gingen appelleren aan

zaken waarvan ze wisten dat die onder het electoraat leefden. De scheiding tussen staat en civil society uit het liberale model verloor daarmee haar aantrekkelijkheid; staat en samenleving gingen elkaar volgens de bekende gedachte uit *Op het breukvlak van twee eeuwen* van de historicus J. Romein – niet toevallig geen liberaal – wederzijds doordringen. Dat in deze situatie een nieuw model van representatie populair werd, is dus begrijpelijk, maar het is meer dan alleen de weerspiegeling van een ontwikkeling in de maatschappij; het model verdient ook als zodanig de aandacht. Er ontstond nu zoiets als buitenparlementaire politiek. Die was er voordien hoofdzakelijk in verkiezingstijd geweest, maar zij functioneerde nu ook door het jaar heen. Er werden politieke partijen opgericht buiten het parlement. Voor het eerst waren staatsman en politicus geen synoniemen meer: men kon nu politicus zijn zonder veel aandacht voor de staat te hebben. De voorbeelden waaruit blijkt dat de georganiseerde partijen in het begin meer oog voor de maatschappij dan voor de staat hadden, liggen voor het oprapen. Bekend is dat de socialisten moeite hadden te besluiten of ze zelfs maar aan de verkiezingen zouden meedoen, dat de Sociaal-Democratische Bond (SDB) eigenlijk vooral een conglomeraat van maatschappijgerichte actiegroepen was, en dat de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) nog in 1913 het aanbod deel te nemen aan de regering weigerde. En in het programma van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) uit 1878 maakte A. Kuiper het onderscheid tussen volkspartij en parlementaire partij. De antirevolutionairen vormden volgens hem al een volkspartij, een partij in de maatschappij, maar een partij in het parlement waren ze nog niet. De losse antirevolutionairen in de Kamer mochten wat hem betreft blijkbaar die naam niet dragen. Belangrijker nog was dat hij ‘elk opereeren in den regeeringskring’ afwees en zich wilde concentreren ‘op de bewerking van den volksgeest’.⁵

Aanvankelijk aarzelden de ARP en SDAP dus zelfs of ze wel een brug wilden slaan tussen staat en civil society. In ieder geval was hun uitgangspunt het laatste terrein, niet het eerste. Weliswaar was Kuipers beschouwing in de herdruk uit 1907 – dus na zijn kabinet – al volstrekt door de praktijk ingehaald, maar het gaat hier allereerst om het uitgangspunt. Socialisten en antirevolutionairen wilden alleen dan aan de staat deelnemen, als ze er zeker van konden zijn daar voor hun kiezers iets te kunnen bereiken. Zij identificeerden zich met de groep die ze vertegenwoordigden en vertegenwoordiging zou in hun ogen alleen zin hebben als de achterban zich volstrekt zou herkennen in hun politieke activiteit, als politici en achterban feitelijk één groep zouden vormen. Ik gebruik hier met opzet de voorbeelden van socialisten *en* antirevolutionairen. In de literatuur wordt vaak nogal eens eenzijdig gewezen op de

rol van de socialisten in de moderne partijvorming. Dat is begrijpelijk omdat in de internationaal meest betekenende concurrent, de katholieke groep, lange tijd grote weerstand tegen partijvorming bestond en de kerk altijd bleef domineren, zodat nauwelijks krachtige, met de socialisten vergelijkbare partijen ontstonden.⁶ De Nederlandse ARP bewijst dat het niet exclusief om de socialisten gaat, en zij laat ook zien dat niet alleen de sociale kwestie maar evenzeer religie een motief voor partijvorming was.⁷ Het is misschien goed daaraan toe te voegen dat in de moderne partij in het algemeen het religieuze en het sociale aanwezig waren. Het socialisme vertoonde allerlei trekken van een geloof en een kerk, inclusief messias-figuren en bekeringen, terwijl omgekeerd de confessionele partijen het belang van hun geloof als dat van een sociale groep presenteren; in het geval van de ARP waren dat de beroemde 'kleine luyden'. Zowel antirevolutionairen als socialisten betoogden dat de stem van het volk niet doordrong in de politiek. De afstand tussen kiezer en gekozenen was al lastig, maar nog groter was het probleem van de afstand tussen kiezers en gekozenen enerzijds en de niet-kiesgerechtigden anderzijds. Zij beschouwden het nu als hun opdracht de geluiden die tot dusver niet gehoord werden, rond te bazuinen. Ze beschouwden zich dus als de woordvoerders van de stemlozen. Het ging er nu om de natuurlijke achterban 'bewust' te maken van het belang van politieke actie. De uitkomst van dit proces van bewustwording is bekend. Omstreeks 1900 begon het begrip 'volksdeel' – dat in de negentiende eeuw amper gebruikt werd – steeds populairder te worden.⁸ En vanaf de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917 kon men officieel tellen hoeveel leden ieder volksdeel telde – dat stelde men toen voor het gemak gelijk met het percentage behaalde stemmen, een methode die te verdedigen was op basis van de invoering van algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. Toen werd het voor politici heel gewoon om te spreken namens een kwart van de bevolking (zoals de sociaal-democraten), of een derde dan wel twee vijfde (zoals de katholieken). Het uitgangspunt van de politiek was het politieke beginsel, maar in de praktijk was er een nogal kwantitatieve voorstelling van politiek ontstaan waarin beginsel synoniem was met een sociale groep van bij de verkiezingen vastgestelde omvang.⁹

Dit was de uitkomst van het proces van bewustwording. Dat proces zelf was echter gecompliceerd. Natuurlijk stonden de antirevolutionairen en de sociaal-democraten in de politieke strijd tegenover elkaar, maar op het punt van de bewustwording vonden ze elkaar. Toen Kuyper overleed, schreef het SDAP-dagblad *Het Volk* dat hij een 'in dommelende onbewustheid' levende groep tot een krachtige groep en tot burgers van de staat had gemaakt. 'Wie in elk geval de bewustheid boven de onbewust-

heid verkiest, ook al richt zich die bewustheid tegen hem, zal dit Kuyper tot een hoge verdienste aanrekenen.¹⁰ De terminologie van de bewustwording houdt een andere voorstelling van politiek in dan die onder de liberalen had gegolden. Volgens de Thorbeckeaanse liberalen hield de politiek zich met andere zaken bezig dan de maatschappij, met name met de staatsinrichting. De burgers die zich met politiek wilden bezighouden, moesten zich dus met een nieuwe problematiek vertrouwd maken en in een andere wereld stappen. Idealiter moesten zij hun eigen sfeer achter zich laten en leren hoe zich te gedragen in de politieke wereld. De georganiseerde partijen stelden hier een nieuwe visie tegenover. De burgers moesten in de politiek hun maatschappelijke identiteit niet afleggen maar juist meenemen, datgene dat hen het meeste bezighield – de sociale kwestie of het geloof – moest het uitgangspunt zijn in de politiek. Bewustwording betekende dan dat de identiteit die eerst sluimerde, nu het verenigingspunt werd en tot strijdbaarheid leidde. Ondertussen bleef politiek overigens een zaak van een groep die het al wist en een groep die het nog moest leren. Bewustwording impliceerde onderwijs en ontwikkeling, en de hele geschiedenis van de moderne partij is doordrenkt van een meester-en-leerling gedachte. In dat opzicht is er minder een breuk tussen de liberale opvatting en de partijopvatting van representatie, dan tussen de laatste en de huidige situatie. Een van de grote problemen die de partij recentelijk ondervindt is dat in de hele maatschappij de gedachte van voormannen en lieden van stand die de maatschappij de weg wijzen uit de mode is geraakt. De gedachte dat politici weten hoe het zit en de zaak daarom kunnen uitleggen aan de rest van de bevolking, is sinds de jaren zestig helemaal niet meer vanzelfsprekend.

In de terminologie van omstreeks 1900 heette het dat de politieke voormannen de gevoelens van hun achterban ‘vertaalden’ of ‘vertolkten’ in politieke betogen. De voorstelling van ‘vertolking’ en ‘bewustwording’ loste in zekere zin het probleem van representatie op. De kwestie verdween eigenlijk helemaal. Zodra de partijen aan de regering deelnamen, ontstond in zekere zin een continuüm tussen burger en staat. De partij was enerzijds de spreekbuis van de burger en bepaalde anderzijds het beleid van de staat. Het gat tussen kiezers en gekozenen was zo gedicht. De historicus F. Ankersmit stelt ons in zijn werk voor de keuze tussen de mimetische representatie, waarin de afstand tussen kiezer en gekozene zo klein mogelijk is en er amper speelruimte is voor de gekozene – en die hij zelf niet met veel sympathie bezielt – en de esthetische representatie, waarin de gekozene juist veel ruimte krijgt doordat de band met de kiezer veel losser is.¹¹ Op het eerste gezicht is de partij een voorbeeld van de mimetische representatie. Politici en aanhang identificeren zich

namelijk met elkaar. Zij leven uit dezelfde gedachte, de politicus is spreekbuis van zijn aanhang en doet niet anders dan de beginselen en de maatschappelijke werkelijkheid van zijn aanhang in de politiek te vertegenwoordigen. Bovendien impliceert de gedachte van representatie hier wat de Franse politiek filosoof en historicus P. Rosanvallon noemt een 'passieve' democratie: niet het scheppen van een nieuwe werkelijkheid, maar het determineren van wat de 'essentie' is van de maatschappij of een deel daarvan.¹²

Maar de gedachte van de aanhang dat de politicus een van hen is, geeft hem paradoxaal genoeg ook juist veel ruimte. Termen als bewustwording en vertolking duiden al op de mogelijkheid van een meer esthetische vorm van representatie. De leider vertaalde wat bij de achterban onbewust leefde in politieke standpunten. De achterban moest zich erin herkennen, maar de politicus had zolang hij zijn standpunten kon uitleggen veel vertrouwen en veel ruimte. Van de leider werd eigenlijk ook verwacht dat hij meer was dan zijn aanhang. Een indicatie daarvoor is bijvoorbeeld dat arbeiders niet per se arbeiders kozen, maar ook wel leidersfiguren die uit een andere sociale groep afkomstig konden zijn zolang ze maar het vertrouwen wisten te behouden dat ze een exponent van de groep waren. Het groepsgevoel, het gevoel dat de politicus een van ons is, gaf hem veel vrijheid; de band van de groep werd niet gemakkelijk verbroken. De politieke partij van omstreeks 1900 voegt zich daarom maar moeilijk in het liberale model van staat en civil society, waarin de keuze is tussen mimetische identificatie *of* esthetische ruimte voor de politicus (in die zin is Ankersmits model dus per definitie al liberaal). De partij was er juist voor beide dingen tegelijk. De partij is een van de duidelijkste voorbeelden van het proces van Romeins wederzijdse doordringing van staat en samenleving rond 1900; zodra staat en civil society in elkaar overlopen, verdwijnt het probleem van de representatie uit het zicht. Vertegenwoordiging lijkt dan alleen nog maar het bouwen van een politiek bruggenhoofd van een maatschappelijke groep.

Als we nu terugkijken, is er heel wat aan te merken op de voorstelling van bewustwording. Die voorstelling bagatelliseert namelijk het nieuwe van wat de partijen deden. Bewustwording suggereert dat iets er al is en alleen nog wakker moet worden gemaakt; de afstand tussen de maatschappelijke en de politieke werkelijkheid zou echter toen wel eens wat groter kunnen zijn geweest dan deze metafoor doet geloven. Rosanvallon betoogt dat verkiezingen zoals die de laatste twee eeuwen functioneren, eigenlijk altijd een sterk abstract element in de maatschappij brengen.¹³ Of men wil of niet, verkiezingen scheppen een nieuwe werkelijkheid. Het abstracte, juridische systeem van de op de individu gebaseerde verkiezingen kan nooit een reproductie van de sociale werke-

lijkheid opleveren. In het liberale vertegenwoordigende systeem was dat zoals gezegd ook niet de bedoeling. Maar de partijen van het einde van de negentiende eeuw streefden een ‘socialisering’ van de politiek na die wél de bedoeling had de maatschappij in de politiek te reproduceren. De problemen die dat opleverde, kunnen worden duidelijk gemaakt met een ander populair woord uit die tijd, *organisatie*. De kritiek op het liberale model van representatie luidde vaak dat dat droog en dor was en geen rekening hield met de levende, organische maatschappij. Vooral confessionelen meenden dat het liberalisme de organische samenhang in de maatschappij verstoorde, maar ook socialisten betoogden dat politiek rekening moest houden met de maatschappij als een organisch geheel.¹⁴ Zowel internationaal als ook in Nederland ging de wending van de politiek naar de maatschappij omstreeks 1900 vergezeld met een pleidooi dat de politiek de organische opbouw van de maatschappij moest respecteren en in ieder geval niet door een abstract model moest vervangen.

3. ‘Organisatie’

Het gebruik van het woord ‘organisch’ suggereert dat politiek gebaseerd zou worden op natuurlijk gegroeide maatschappelijke verbanden, maar de praktijk was anders. In de praktijk van het politieke en maatschappelijke leven domineerde niet het ‘organische’ verband maar de ‘organisatie’, en dat is bijna het tegendeel. Organisatie is een actief woord, dat schepping van nieuwe verbanden inhoudt. Organisatie werd toen de benaming van de nieuwe constructie van de partij en de daarmee verbonden sociale beweging; het woord werd – als we de gegevens van het *Woordenboek der Nederlandsche taal* mogen geloven – ook pas vanaf het einde van de negentiende eeuw in Nederland gebruikt als benaming van een concrete groep. Politiek werd dus weliswaar socialer, maar dat betekende in de praktijk de schepping van nieuwe, ideologisch geïnspireerde maatschappelijke organisaties, niet de erkenning van al bestaande, zogenaamde organische verbanden. ‘Onorganisatorisch’ handelen werd een scheldwoord dat socialisten voor alles gebruikten dat afweek van de gedisciplineerde partij,¹⁵ en zelfs de katholieken die nog geen strakke partijorganisatie kenden maar wel allerlei levensbeschouwelijk geïnspireerde verenigingen, beroemden zich erop dat zij ‘aaneengesmeed’ waren tot ‘georganiseerde machten’. Anders dan de liberalen die vanuit hun individualisme nooit het wezen van organisatie zouden begrijpen, konden katholieken naar eigen zeggen een grote maatschappelijke macht vormen en de ‘ongeorganiseerde massa’ binden.¹⁶ Onorganisatorisch gedrag van loslopende katholieken was volgens deze logica natuurlijk verwerpelijk.

De kritiek die er al snel op de partij werd geleverd is bekend. De socioloog R. Michels betoogde dat de socialistische partijen werelden op zich werden die de voorgenomen democratisering meer in de weg stonden dan stimuleerden. In ieder geval nam geleidelijk aan de organisatie de plaats in van de nog niet georganiseerde groep. In het interbellum was de Nederlandse bevolking grotendeels opgedeeld in stabiele kiezersblokken en de partij werd gezien als de belichaming daarvan. Vandaar dat de woordvoerders van de verschillende partijen nu ook steeds nadrukkelijker namens een bepaald volksdeel gingen spreken. Antirevolutionairen en socialisten hadden aanvankelijk de gehele maatschappij willen hervormen, maar legden zich er nu feitelijk bij neer slechts de woordvoerder van een (min of meer vast) deel van de bevolking te zijn. Dit werd in de hand gewerkt door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. De evenredige vertegenwoordiging werkte met partijlijsten en bevestigde daarmee de positie van de partijen in het politieke landschap. Maar dit was een overwinning met een prijs. De hervorming bevestigde namelijk ook dat de *Sturm-und-Drang*-periode van de partijen voorbij was. Om te beginnen viel ze samen met de beslechting van de strijdpunten rond school en kiesrecht die, met de sociale kwestie, de grootste drijfkrachten achter de partijvorming waren geweest. Bovendien kon voortaan bij de verkiezingen precies worden vastgesteld hoe groot het 'volksdeel' was waarvan de partij de exponent was. De fase van bewustwording was over haar hoogtepunt heen. Als er nu nog iets schortte aan de representatie in Nederland, dan kon dat niet liggen aan onvolledige doorvoering van het partijsysteem, dan moest het wel liggen aan het partijsysteem zelf. De kritiek op de partijen nam dan ook toe. De reactie van de partijen daarop was deels een doorhollen in de ingeslagen richting.

Met het voorbeeld van de katholieken is duidelijk te maken hoezeer het sociale model van representatie was gaan domineren en hoezeer dat vervolgens door organisaties werd bepaald. De katholieke premier Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck betoogde in 1925 dat politici van confessionele partijen beter in staat waren een afweging van het algemeen belang te maken dan hun liberale of sociaal-democratische collega's, omdat deze laatsten slechts één klasse vertegenwoordigden. De confessionele partijen daarentegen omvatten alle klassen. Met hun 'intellectueelen, ambtenaren, arbeiders, werkgevers, middenstanders, boeren, kapitaalbezittenden en alle denkbare groepeeringsen' waren zij 'eene afspiegeling zelf van het volksleven en zijn geestelijke en maatschappelijke geledingen'.¹⁷ Ruys beschouwde de partij hier als het verlengde van de maatschappij. De partij bood de bonte verscheidenheid van de maatschappij en de staatsman moest de belangen afwegen en de politieke conclusies trekken. Het is niet eens zo'n gekke gedachte. Op die manier houdt de staatsman

contact met de maatschappij zonder zijn vrijheid te verliezen, leek de deftige regent Ruys te willen zeggen. De eerste stap is een reproductie van de maatschappij, maar dan wel via de kanalen van de organisaties – en de meningen in de partij fungeren dan ongeveer als opiniepeilingen tegenwoordig – en de tweede stap is dat in een afweging van de visies van de vertegenwoordigers van de maatschappij een politiek standpunt wordt bepaald.

Dat de partij als de openbaring van de opvattingen in de maatschappij werd beschouwd, blijkt ook uit het stelsel van de zogenaamde kwaliteitszetels in de katholieke partij.¹⁸ Maatschappelijke organisaties zoals van werknemers hadden recht op een zetel in de katholieke fractie. Zo werd getracht de eenheid te bewaren in het in sociaal opzicht heterogene katholieke kamp. De katholieke fractie moest het katholieke volksdeel in zijn volle breedte weerspiegelen. De moeilijkheden die er rond het systeem van de kwaliteitszetels ontstonden, hadden niet zozeer te maken met de afspiegelingsgedachte als zodanig. Dat de politiek de maatschappij moest weerspiegelen, was een breed aanvaarde gedachte in die tijd. Het probleem was meer hoe dit zuiver moest gebeuren. In de praktijk werd namelijk niet de maatschappij gereproduceerd, maar een aantal maatschappelijke organisaties. De auteur van een dissertatie over katholieke werknemers merkt dan ook op dat de arbeidersvoormannen de emancipatie van de arbeiders wel eens verwarden met hun eigen emancipatie. Volgens critici werd de leiding van het Werkliedenverbond bedorven door ‘het funeste baantjessysteem’ van de kwaliteitszetels.¹⁹ Later werd gezegd dat de partij toen meer de zaak was van ‘een aantal sociale organisaties’ dan van ‘het geheele katholieke volksdeel’.²⁰

Wat hier gezegd wordt van de katholieke partij, gold in zekere zin ook voor de Kamer. De politicoloog J.Th.J. van den Berg schrijft in zijn dissertatie over de herkomst van de kamerleden vanaf 1848 dat de Kamer direct na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging misschien wel de meest democratische Kamer ooit is geweest. Hij bedoelt ermee dat die zoals hij zegt sociaal de meest brede en representatieve Kamer was.²¹ Misschien verwacht hij hier representativiteit en representatie – gelijkstelling daarvan is kwestieus en op z’n minst een punt voor discussie.²² De sociale breedte van de Kamer schrijft Van den Berg toe aan de grote hoeveelheid confessionele maar zeker ook sociaal-democratische en communistische parlementariërs afkomstig uit maatschappelijke organisaties. Eigenlijk, zo zegt hij, was de Kamer tussen 1918 en 1960 vooral een ‘vertegenwoordiging van de georganiseerde samenleving’.²³ Organisaties vertegenwoordigden dus niet alleen, maar werden ook vertegenwoordigd. Zo waren er tussen de burger en de staat niet alleen politieke partijen, maar ook allerlei andere organisaties ontstaan en

vanuit representatie-oogpunt lijkt de functie van een politieke partij in deze periode op die van andere maatschappelijke organisaties. Zowel de stem van het parlement als de stem van de civil society was vooral een stem van organisaties geworden.

Misschien kan wat er gebeurde zo worden samengevat. De poging tot vermaatschappelijking van de politiek die aan het eind van de negentiende eeuw werd ingezet, leidde tot een nauwe band tussen staat en civil society, gebaseerd op een strakke structurering, een 'organisatie' van de laatste. De discipline van een leger gold daar als het goede voorbeeld – antirevolutionairen, sociaal-democraten en katholieken hadden allen een voorliefde voor legermetaforen om de politieke strijd te beschrijven – omdat in de politieke strijd de groep belangrijker was dan het individu. Politiek bewustzijn stond bijna gelijk met organisatie; buiten de organisatie was in de politiek immers toch niets te bereiken. De niet-georganiseerde behoorde nog tot de politiek onbewusten en moest nog opgevoed worden. Er was dus een driedeling van de staat, de civil society, en de inwoners die niet deel hadden aan het publieke leven.

Terwijl de inzet van de moderne partijen in het begin vooral was geweest de civil society uit te breiden en zoveel mogelijk Nederlanders politiek bewust te maken, was het partijleven in het interbellum meer naar binnen gekeerd en lag het accent op de band tussen staat en civil society. In het interbellum was het partijensysteem defensief geworden. De grote partijen van confessionelen en sociaal-democraten beschouwden zich als exponenten van een volksdeel dat als het ware vastlag. Veel expansiemogelijkheden waren er niet meer omdat de markt verzadigd was; afkalving dreigde echter wel door het verschijnen van nieuwe concurrenten. Nu de dynamiek uit de grote partijen was verdwenen, verschenen er allerlei nieuwe partijen en partijtjes die mee wilden vissen in de kiezersvijver. Verzet tegen het verschijnsel van de organisatie lokte ook de oprichting van antipartijen zoals de Nationaal Socialistische *Beweging* uit. De dominantie van organisatie kan men intussen aflezen aan de politieke marginalisering van liberalen. De liberalen vormden nog slechts kleine fracties in de Kamer en de leden van die fracties waren, ook naar verhouding, veel minder afkomstig uit de georganiseerde maatschappij dan sociaal-democratische of confessionele kamerleden.

Na de Tweede Wereldoorlog zette de ontwikkeling van de partij door. In de politiek heerste na het kortstondige Doorbraak-enthousiasme een nuchtere sfeer en het draaide er vooral om het beheer van de staat.²⁴ Het verzuilingsmodel van de pacificatiedemocratie van de politicoloog A. Lijphart, waarin leiders van zuilen onderhandelen en van de burger in de politiek vooral een passieve houding wordt verwacht, gaat voor deze periode nog het meeste op; mobilisatie van de kiezer vond meer dan

voorheen vooral plaats in verkiezingstijd. De ontwikkeling in de tijd is te illustreren met de leidersfiguren. Terwijl Kuyper en P.J. Troelstra hun positie als leiders vooral ontleenden aan het succes waarmee ze een nieuwe achterban in een partij wisten te verzamelen, en als ze moesten kiezen liever met het gezicht naar de prille partij dan naar de staat stonden, was de gevestigde partij voor W. Drees vooral een steun in de rug. Als Drees zich onder partijgenoten bevond, zei hij zoals uit krantenknipsels in zijn archief blijkt altijd hoe hartverwarmend en verkwikkend dat was, maar hij verwachtte dan ook geen kritiek van deze bijeenkomsten. Hij was vergroeid met de sociaal-democratische partij, verpersoonlijkte die op dat moment, en had geen informatie over het socialisme van zijn achterban nodig. De problemen waarvoor hij stond waren niet van principiële of abstracte aard, maar hadden te maken met de praktijk van het staatsbestuur. De indruk ontstaat dat politici de partij minder gingen beschouwen als de plaats waar ze de maatschappij ontmoetten of leerden kennen. Daarvoor gingen ze in toenemende mate andere wegen zoeken. Overheidsorganen gingen professioneel materiaal over de burgers verzamelen en langzamerhand werden de eerste opiniepeilingen gehouden, als teken dat er blijkbaar politiek relevante opinies waren buiten de georganiseerde maatschappij, en dat was eerder niet vanzelfsprekend geweest. Het is bijvoorbeeld opvallend hoe veel van dat materiaal in Drees' archief is terug te vinden.

De grote breuk kwam in de jaren zestig, toen het beeld van een stabiel georganiseerde maatschappij als basis voor de politiek verstoord werd. De bedoeling was toen dat de maatschappij zich juist méér in plaats van minder met de politiek zou gaan bemoeien. Maar toen het gevestigde patroon van organisaties verstoord werd, werd ook de band doorgesneden die de politieke partijen met de maatschappij had verbonden. De hele voorstelling dat er een civil society bestond van organisaties en dat langs die weg de burger gehoord werd, verloor haar vanzelfsprekendheid. Tegenwoordig zijn we in Nederland in een situatie beland waarin niet alleen het onderscheid tussen staat en civil society onduidelijk is geworden, maar ook het hele concept van civil society veel van zijn pregnantie heeft verloren. In de negentiende eeuw omvatte de openbare sfeer maar een beperkt deel van de maatschappij, en de publieke opinie was de opinie van de ontwikkelden en gegoeden met een publieke betrokkenheid. Vanaf het eind van die eeuw werd de nog beperkte civil society uitgebreid vooral door het werk van partijen en andere organisaties. De publieke opinie was nu de opinie van de al langer gevestigden plus de opinie van de nieuw gevormde organisaties. Vanaf de jaren zestig is de gedachte dat deze groepen namens de bevolking kunnen spreken, verlaten. De hiërarchie waarin bepaalde personen door stand,

positie of organisatie gemachtigd waren de bevolking te vertellen wat ze vond en haar op te leiden tot verantwoordelijk burgerschap is verdwenen. Meer en meer is publieke opinie de opinie geworden van het publiek; niet meer de opinie van een om wat voor reden dan ook geprefereerde groep, maar de opinie die via representatieve peilingen achterhaald wordt.

Potentiële electorale effecten maken dat de politici de maatschappij wel goed in de gaten moeten houden, maar tegelijkertijd maakt het ontbreken van de stabiliteit van de verzuiling een representatie in de zin van een fotografische afbeelding van die maatschappij onmogelijk; het beeld is door de snelle beweging per definitie onscherp. Tegen deze achtergrond kunnen politici, ook al zouden ze willen, bijna onmogelijk nog optreden als vertegenwoordigers van een bepaalde groep en noodzakelijkerwijs moet de politiek dus wel relatief autonoom van de maatschappij opereren. Dat kan ook niet anders omdat politici tegenwoordig niet het gezag bezitten om rechtstreeks namens een bepaalde groep te spreken. Politici zijn in de post-jaren-zestig wereld ook maar gewone mensen en waarom zouden we dan eigenlijk naar ze luisteren? Een antwoord zou nog kunnen zijn: omdat zij verstand van politiek hebben. Politici zijn dan deskundigen op het terrein van het bestuur van de staat. Maar het ontzag voor specialisten, of ze nu een witte jas dragen of niet, is de laatste tijd niet toegenomen. Bovendien is de staat in Nederland nooit een erg populair onderwerp geweest. In een land van minderheden identificeerde niemand zich met de staat.

4. Representatie zonder ‘organisatie’

Paradoxaal genoeg lijkt al met al in onze gedemocratiseerde wereld een vorm van politiek te ontstaan die enige gelijkenis vertoont met de negentiende-eeuwse politiek van vóór de georganiseerde partijen. In ieder geval zijn er duidelijke overeenkomsten in de ideeën over en de vorm van representatie. De laatste jaren is er wel gepleit voor een zelfstandige rol van de volksvertegenwoordiger en voor een vorm van representatie die een zekere afstand tussen vertegenwoordigde en vertegenwoordiger impliceert om de laatste ruimte voor creativiteit en conflictoplossing te bieden.²⁵ Als de meest uitgesproken vertolker van deze gedachten kan Ankersmit gelden. Zonder dat hij zich dit meteen realiseerde, hernam hij ten dele ideeën die in negentiende-eeuws liberaal Nederland gemeengoed waren. Ook toen werd representatie opgevat als zelfstandigheid en onafhankelijkheid van de vertegenwoordiger. Zo schreef de gezaghebbende Leidse hoogleraar staatsrecht en liberaal commentator J.Th. Buys in de jaren 1880: ‘Welk gevaar is hier te lande het grootst: of dat de vertegen-

woordigers van de kiezers vervreemden, òf dat zij te zeer in die kiezers opgaan? Naar mijne overtuiging het laatste, en wel in die mate het grootst, dat ik meer afdoende middelen om de zelfstandigheid van de vertegenwoordiging te handhaven zou willen rangschikken onder de nuttigste en noodzakelijkste hervormingen, welke eene grondwetsherziening ons brengen kan.²⁶ De kloof tussen parlement en kiezer moet niet gedempt worden zoals de afgelopen decennia nogal eens betoogd is, maar moet juist gehandhaafd blijven, zoals tegenwoordig hier en daar opnieuw wordt benadrukt.

In de discussie over representatie gebruikt Ankersmit bij voorkeur metaforen ontleend aan de schilderkunst: zoals een schilder zijn eigen interpretatie geeft van een landschap, zo zou ook de politicus zijn interpretatie van de werkelijkheid moeten volgen; een exacte reproductie is niet mogelijk, en als die al mogelijk zou zijn, niet wenselijk. Dezelfde discussie over metaforen vond ook in de negentiende eeuw plaats: de nieuwe partijgebonden representatie werd dan juist verdedigd met verwijzing naar de nieuwe, naturalistische reproductiewijze van de fotografie die een exacte afbeelding mogelijk zou maken – volgens de huidige inzichten overigens ook maar weer de vraag – en zo zou politiek ook moeten werken. Verdedigers van de oude opvatting wezen juist de vergelijking met de fotografie of daguerrotype af.²⁷

Zoals hierboven al is opgemerkt, heeft de interpretatie van vertegenwoordiging die de nadruk legt op afstand een natuurlijke voorkeur voor een vorm van liberalisme – de stroming die de nadruk legt op de scheiding tussen de domeinen van het leven, zoals economie en politiek en staat en samenleving, en dus ook tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Hier ligt ook een van de verklaringen voor het recente succes van het liberalisme. De opvatting van vertegenwoordiging uit het tijdperk van de massapartijen is eenvoudig door maatschappelijke en politieke veranderingen niet langer houdbaar en wat ervoor in de plaats komt, past liberalen goed. Dat blijkt ook uit de overige overeenkomsten tussen het midden van de negentiende eeuw en de huidige tijd. Er waren toen wel partijen – de tijdgenoten gebruikten het woord ook – maar evenals vandaag waren die vooral voor de politiek zelf van belang, niet zozeer voor de maatschappij. De organisatie ervan buiten Den Haag was non-existent; alles draaide om netwerken en om enige centrale figuren. Er werd gesproken over de liberale beginselen, maar een uitgeschreven programma bestond niet – na een half-gelukte poging van de conservatieven introduceerde eigenlijk pas Kuyper zoiets – en de rol van personen was vanzelfsprekend groot, en dan niet als de verpersoonlijking van een groep zoals tijdens de verzuiling, maar als figuren die het politiek debat of het bestuur domineerden. Partijen waren in een dergelijke

omgeving belangrijk als het kader voor politieke strijd, maar de grenzen ervan waren vloeiend. Wellicht zien we nu iets dergelijks weer terugkeren. De partijen beginnen weer trekken te vertonen van wat in de negentiende eeuw een partij genoemd werd: niet zozeer een organisatie als wel een bundeling van opvattingen waarvan het gezicht door een aantal personen in het parlement wordt bepaald.²⁸ Vertegenwoordiging impliceert dan vooral het geven van vertrouwen vooraf en controleren achteraf, en beginselen zijn er wel in de zin van herkenbare globale uitgangspunten voor politiek, maar uitgewerkte programma's beginnen hun belang te verliezen.

De vergelijking met de negentiende eeuw is een gedachtenexperiment waarvan de betekenis nog niet goed te overzien is, maar er is duidelijk wel een begin voor een analogieredenering met de negentiende-eeuwse vertegenwoordiging.²⁹ De potentiële nadelen van een terugkeer naar het negentiende-eeuwse bestel, van concentratie op een Haags wereldje en een naar binnen gekeerde politiek, zijn duidelijk. Aan de andere kant lijkt ook zonder bewuste werking van het negentiende-eeuwse voorbeeld al een toename van politieke aandacht voor procedures, regels, infrastructuur en veiligheid te ontstaan – precies het pakket van de negentiende-eeuwse (liberale) politiek. En zoals ik het nu zie krijgen we als we niet uitkijken alleen de nadelen van de negentiende-eeuwse situatie terug, terwijl er bij nader toezien ook duidelijke voordelen zijn. Zo zouden individuele volksvertegenwoordigers wellicht meer tot hun recht kunnen komen als de partijband minder zou knellen, en zou het debat in de Kamer meer voorstellen. De analogieredenering lokt als vanzelf een discussie uit over een punt dat duidelijk afwijkt van de negentiende eeuw, namelijk de fractiediscipline die tegenwoordig dwingender lijkt dan ooit en die de politiek noch voor de politici noch voor de burgers aantrekkelijker maakt.

Er zijn natuurlijk nog andere evidente verschillen met de negentiende-eeuwse situatie. Twee daarvan verdienen hier in ieder geval de aandacht. Ten eerste is er tegenwoordig een systeem van evenredige vertegenwoordiging met partijlijsten, terwijl er destijds een districtenstelsel bestond waarin de individuele vertegenwoordiger automatisch centraal stond. Het is onwaarschijnlijk dat Nederland binnen afzienbare tijd weer naar een dergelijk stelsel overstapt. Dat neemt niet weg dat de huidige partijen die hun ideologische bagage grotendeels hebben afgeworpen en als organisatie steeds minder voorstellen, in feite gediend zijn met zelfstandige vertegenwoordigers. Alle partijen zoeken naar vertegenwoordigers die in de media een eigen gezicht hebben; een eigen standpunt is daarvoor misschien geen noodzakelijke voorwaarde, maar prettig is het toch wel. Omdat partijen steeds minder beschikken over een eigen

kweekvijver, werven ze bovendien steeds meer vertegenwoordigers op de vrije markt – bekend is hoe sommige interessante kandidaten door meer dan één partij benaderd zijn, waaruit af te leiden is dat uitgesproken partijkleur niet meer het belangrijkste is. Zelfs bewindslieden zijn soms niet veel meer dan snurkende partijleden geweest. Ook hier ligt een parallel met de negentiende eeuw, toen men in de politiek terechtkwam door zich buiten de politiek te onderscheiden – soms alleen door geboorte, maar ook dat komt tegenwoordig weer voor bij die politici die vooral door hun afkomst uit de goede groep in de politiek belanden, en het dan zoals in de negentiende eeuw ook gebeurde soms verrassend goed, soms minder goed doen. Personen die op dergelijke wijze gerekruteerd zijn zonder de lange mars door de partijorganen te hebben gemaakt, zijn niet per se volstrekt geëngst aan de partij – in ieder geval in het begin valt een zekere onafhankelijkheid te verwachten. Ook met het huidige kiessysteem is er ruimte voor onafhankelijkheid, al moet die wel opgeëist worden.

Een tweede verschil met de negentiende-eeuwse situatie is dat we nu leven in een democratie en in een wereld die door de massamedia beheerst worden. Maakt dit verschil de vergelijking met de negentiende eeuw niet meteen irrelevant? Hier wordt echter niet betoogd dat de huidige situatie ook maar in de verste verte identiek is met de situatie in de negentiende eeuw. Het verschil waar het hier om gaat is zonder meer cruciaal, en noopt ook tot overdenking van de waarde van het afstands-representatiemodel. Het is duidelijk dat de meest uitgesproken negentiende-eeuwse verdedigers hiervan zeker vanaf de jaren 1870 behoorden tot het conservatief-liberale kamp waarin men niet hechtte aan kiesrecht-uitbreiding maar aan goed bestuur, en waarin men dacht dat dit laatste het beste kon geschieden bij beperkt kiesrecht en bestuur door een elite. En een hedendaagse verdediger van de afstand zoals Ankersmit kan goed beargumenteren waarom een vertegenwoordiger de ruimte moet hebben, maar vindt het minder gemakkelijk uit te leggen hoe de vertegenwoordigde de koers van de politiek kan beïnvloeden. De schildermetafoor zegt ook meer over de creatieve onafhankelijkheid van de vertegenwoordigers dan over hun relatie met de kiezer. Wie betoogt dat er een afstand moet zijn tussen kiezer en gekozene, heeft in dit opzicht een probleem.

De negentiende-eeuwse oplossing voor dit probleem – laat de politiek over aan hen die door opleiding en achtergrond het overzicht bezitten om het land de weg te wijzen – is achterhaald. De relativiteit van deskundigheid en autoriteit is daarvoor in onze democratische media-maatschappij te zichtbaar geworden. Maar ook in de negentiende eeuw legde niet iedereen zich neer bij het gezag van regering en parlement. Er waren twee vormen van protest die duidelijke hedendaagse parallellen

kennen. Ten eerste was er het min of meer spontane protest van de directe actie. In 1853 was er een uitbarsting van antipapisme met boycotts van katholieken, zekere ongeregelde heden en een *petitionnement* als reactie op de toestemming van de liberale regering om katholieke bisschoppen toe te laten in Nederland. Op een populistische manier corrigeerde een opgewonden massa protestanten het *pays légal*. Het abstracte legalisme van de liberalen had niet de tact bezeten zijn politiek-maatschappelijke consequenties goed uit te leggen en aanvaardbaar te maken. De 'Aprilbeweging' van 1853 was een brute waarschuwing aan het *pays légal* zich niet te ver te verwijderen van wat de bevolking bezielde. Het vertoont overeenkomsten met de reactie tegen de hoge benzineprijzen overal in Europa in 2000. Het is een vorm van populistisch protest die niet erg aantrekkelijk is, maar wellicht toch een functie in de politiek heeft.

Er was een tweede manier waarop een publieke opinie zich buiten het parlement liet horen. Dat was via bewegingen die zich op een *single issue* richtten. Het beroemdste Europese voorbeeld daarvan was de Anti-Corn Law League in Groot-Brittannië in 1846 die met een goed gecoördineerde actie de afschaffing wist te bereiken van de invoerrechten op graan die het brood kunstmatig duur hielden. In Engeland werd daarbij een groot deel van de bevolking ingeschakeld. De Nederlandse tegenhangers van de League waren minder spectaculair en richtten zich meer op een deftig-burgerlijk publiek, maar ook in Nederland bestonden buitenparlementaire groepen die wetten wilden veranderen via de publieke opinie en een moreel *appel* van buitenaf op het parlement.³⁰ Het lijkt erop dat deze groepen zich in de negentiende eeuw meer manifesteerden dan in de twintigste – althans tot het laatste deel daarvan, toen de afbrokkeling van verzuiling opnieuw ruimte schiep voor dergelijke organisaties. Het is geen toeval dat de *single-issue* bewegingen nu weer populair zijn.

Evenmin als in de negentiende eeuw is er in de huidige situatie een politieke partij om de meningen van burgers effectief te bundelen. In bestuurlijk opzicht voldoet het bestaande systeem min of meer, maar er blijven altijd onderwerpen waarover groepen uit de bevolking ontevreden zijn, zoals de benzineprijs of de beschadiging van het milieu. Het ene is meer een zaak van eigenbelang, het andere van algemeen belang, maar de gevestigde politiek kan het zich niet permitteren om ook maar een van de twee types onvrede te negeren. Daarbij komt dan nog dat politiek meer is dan alleen rationele afweging van belangen. Politiek heeft te maken met emoties en er bestaat een 'expressieve politiek' die zich bezighoudt met aanklagen en het op de agenda zetten van nieuwe onderwerpen.³¹ Politiek kan ook deels een weg zijn naar zelfontplooiing

en ontwikkeling. Al deze zaken heeft de politieke partij een tijd lang gekanaliseerd, maar al in de jaren 1960 bleek dat dat niet meer goed mogelijk was. Nu kan de politiek trachten dit alles buiten te sluiten, maar dat gaat alleen op straffe van beperking ervan tot een ambtelijk eiland. Hier blijkt overigens een belangrijk verschil met de negentiende eeuw. Het afstands-representatiemodel werd toen vooral ingezet om te betogen dat politiek een rationalistische aangelegenheid moest zijn; tegenwoordig is er veel meer oog voor oordelen die met smaak, stijl en groepsgevoelens te maken hebben – alleen al omdat de partijen deze zaken in de politiek brachten.³²

Het afstands-representatiemodel zet nog een andere manier om de burgers te horen op de agenda: het referendum. Als men meent dat vertegenwoordigers afstand nodig hebben om hun taak naar behoren te vervullen, betekent dit nog niet dat de kiezers irrelevant zijn, ook niet buiten verkiezingstijd. Er is niet meer één geaccepteerde vorm om het gevoel van de kiezers buiten verkiezingstijd te vernemen, zoals nog in de tijd van de massapartijen. Weliswaar zijn er peilingen – over de betekenis daarvan gaat het artikel van H. Anker in dit Jaarboek – maar die hebben geen dwingend effect. Er is echter een middel dat direct invloed heeft: het referendum. Traditioneel wordt het referendum als uiting van directe democratie tegenover de representatieve democratie geplaatst, maar men kan ook argumenteren dat het afstands-model een correctief referendum nodig heeft. Soms wordt tegen het referendum ingebracht dat kiezers het vooral gebruiken om tegen te stemmen, uit negatieve overwegingen. Maar dit lijkt me juist een belangrijke functie. Het is de functie van correctie op het moment dat de politici te veel in een eigen wereld zijn opgegaan en belangen alleen nog in eigen kring afwegen, en zich te weinig afvragen of burgers zich nog in hun conclusies en afwegingen kunnen herkennen. Het is dan ook geen vreemd element dat niet in het systeem zou passen, maar juist een aanvulling ervan die het versterkt. Een belangrijk voordeel van een referendum is ook dat het de meningsvorming en het overleg over het onderwerp zeer bevordert; dit is wellicht belangrijker dan de wilsvorming die in de uitspraak tot uitdrukking komt.³³

Deze bijstellingen op het afstands-model maken dit ook aantrekkelijker voor andere groepen dan liberalen alleen. Als afstand tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde gecombineerd wordt met middelen om de vertegenwoordigers te corrigeren, zijn enkele nadelen die de negentiende-eeuwse opvatting van representatie aankleefden, weggenomen. Bovendien leren deze middelen de vertegenwoordigers bescheidenheid. De gedachte dat politici een elite vormen die de maatschappij de weg wijst, zoals men in de negentiende eeuw en gedurende de verzuiling dacht, is niet meer erg aannemelijk. Politici hebben specifieke en belang-

rijke taken, maar kunnen niet meer pretenderen de burger bij de hand te nemen. Ook zij zoeken tastend hun weg, en als ze mistasten, is het goed dat er correctiemiddelen zijn, en niet alleen de verkiezingen van eens in de vier jaar. Bovendien dreigt bij de afstand tussen vertegenwoordigden en vertegenwoordigers altijd dat de laatsten zich in hun eigen wereld opsluiten, en daardoor de politieke discussie beperken.

De motivatie om bewust voor afstand te kiezen was in de negentiende eeuw anders dan die aan het begin van de eenentwintigste is. In de negentiende eeuw gold nogal eens dat men de bestaande werkelijkheid niet als zodanig *wilde* reproduceren maar omgekeerd juist een politiek wilde scheppen met een eigen werkelijkheid, tegenwoordig staat voorop dat er geen sociale werkelijkheid is die men in de politiek als zodanig *kan* reproduceren al zou men dat willen. Politici willen graag het contact onderhouden met de maatschappij, maar er zijn geen grote collectieven meer die voldoende continuïteit bezitten om rechtstreeks in de politiek af te beelden. De zelfstandige positie die politici uit de aard van de zaak ook ambiëren, wordt hun nu in feite opgedrongen. Steunen op de kiezers kunnen ze niet, al zouden ze het willen. Hun huidige positie heeft dan ook meer te maken met noodgedwongen bescheidenheid, dan met de overtuiging dat ze het beter weten dan het electoraat. Dit alles ontslaat politici niet van de plicht een standpunt in te nemen en lijnen uit te zetten, maar het daagt ze ook uit om hun werk voortdurend ter discussie te stellen; en daarvoor zijn behalve het parlement ook andere vormen van politiek nodig.

Politieke partijen hebben in deze wereld nauwelijks nog een functie als mobiliseerder van een volksdeel, maar wel een duidelijke rol als ontmoetingsplek van gelijkgestemden, als iets dat misschien meer op een negentiende-eeuws politiek netwerk dan op een twintigste-eeuwse strak georganiseerde massapartij lijkt. Wil er nog iets te kiezen zijn, dan moeten de partijen zich door debat en globale standpunten van elkaar onderscheiden – zonder dat dit onderscheid overigens absoluut hoeft te zijn, want de situatie van de massapartijen toen lidmaatschap van een partij een heel duidelijke keuze impliceerde voor niet alleen de politiek maar ook voor een manier van leven, ligt grotendeels achter ons. Een tijd lang hebben we gevonden dat de oude partijen hadden afgedaan omdat ze niet voldoende meer verankerd waren in de maatschappij, maar misschien moet er juist meer ruimte zijn voor de beschouwing van politiek als een creatief proces, voor debat en open gedachtenwisseling tussen en binnen partijen. Dit strookt met de huidige aandacht voor personen in de politiek. Hier gaat het dan niet om mannetjesmakerij, maar om personen die de politiek een gezicht weten te geven, prikkelend en zelfstandig.

Partijen zullen we zeker houden, maar bij een andere voorstelling van representatie hoort ook een andere partij.

noten

¹ Richard S. Katz en Peter Mair, 'Changing models of party organization and party democracy', in: *Party Politics*, 1 (1995), 5-28.

² Zie ook het commentaar van Ruud Koole, 'Cadre, catch-all or cartel? A comment on the notion of the Cartel Party', in: *Party Politics*, 2 (1996), 507-534.

³ Zie Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, 1999.

⁴ Vgl. Willem Witteveen, 'Het algemeen belang', in: *idem*, *De denkbeeldige staat. Voorstellingen van democratische vernieuwing*, Amsterdam, 2000.

⁵ A. Kuyper, "Ons Program", Hilversum/Pretoria, 1907 (5e druk), 404-405, paragrafen 322 en 323.

⁶ Zie Stathis N. Kalyvas, *The rise of Christian Democracy in Europe*, Ithaca/Londen, 1996; voor Nederland J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, dl. I, Nijmegen, 1995.

⁷ Vgl. Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel*, Utrecht, 1995, 22; Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland, 1848-1900', in: *BMGN*, 111 (1996), 167-200.

⁸ Bij deze en de volgende zinnen Remieg Aerts en Henk te Velde, 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940', in: N.C.F. van Sas, red., *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940*, Amsterdam, 1999.

⁹ Onder meer uit dit perspectief is de weinig bestudeerde invoering van de evenredige vertegenwoordiging een essentieel moment in de Nederlandse politieke geschiedenis. Jasper Loots bereidt aan de Katholieke Universiteit Nijmegen een proefschrift over het onderwerp voor.

¹⁰ *Het Volk*, 9 november 1920, in: *Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper*, Amsterdam, 1921, 236-237.

¹¹ Zie onder meer F.R. Ankersmit, *Aesthetic politics. Political philosophy beyond fact and value*, Stanford, 1996.

¹² Pierre Rosanvallon, *Le peuple introuvable. Histoire de la représentation démocratique en France*, Parijs, 1998, onder meer 129.

¹³ Rosanvallon, *op.cit.*, hoofdstuk I en *passim*.

¹⁴ J.A.A. van Doorn, 'Meer weerstand dan waardering. De Revolutie-ideeën en de Nederlandse politieke traditie', in: R.A. Koole, red., *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen*, Houten, 1989; en *idem*, 'Schets van de Nederlandse politieke traditie', in: Jos de Beus e.a., *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Amsterdam, 1996, 9-51. Van Doorn overschat wel het typisch Nederlandse van de organische gedachte. Vgl. bijv. Rosanvallon, *op.cit.*, 131.

¹⁵ Zie, als betrekkelijk willekeurige voorbeelden, het vele voorkomen ervan in P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, dl. IV, Amsterdam, 1931; of C.H. Wiedijk,

Koos Vorrink. *Gezindheid – veralgemening – integratie*, Groningen, z.j. [1986], 52.

¹⁶ *De Maasbode*, 15, 16 en 17 november 1918; ik dank de verwijzing aan B.G. Platzer, 'Troelstra's vergissing en de Nederlandse pers'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 1999.

¹⁷ G. Puchinger, *Colijn en het einde van de Coalitie*, dl. II, Kampen, 1980, 423-424.

¹⁸ Bornewasser, *op.cit.*, 62-65.

¹⁹ Jos van Leeuwen, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)*, Hilversum, 1998, 326-327.

²⁰ Partij-ideoloog J.G. Stokman ca. 1945, geciteerd door Bornewasser, *op.cit.*, 65.

²¹ J.Th.J. van den Berg, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*, Weesp/Antwerpen, 1983, 258.

²² Vgl. Hanna Fenichel Pitkin, *The concept of representation*, Princeton, 1984, 76.

²³ Van den Berg, *op.cit.*, 259 en 174.

²⁴ Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtstaat in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1993.

²⁵ Zie Herman van Gunsteren en Rudy Andeweg, *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek* (Haarlem 1994), het oeuvre van Frank Ankersmit en opmerkingen van anderen, zoals Ruud Koole, 'Politieke partijen en anti-politiek', in: Gerrit Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994, 7-22. Zie ook Willem Witteveen, *De denkbeeldige staat. Voorstellen van democratische vernieuwing*, Amsterdam, 2000.

²⁶ J.Th. Buys, *De Grondwet. Toelichting en kritiek*, 3 dln., Arnhem, 1883-1888; dl. I, 445; ik gebruikte dit citaat eerder in Henk te Velde, 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848', in: N.C.F. van Sas en *idem*, red., *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917*, Deventer, 1998, 163.

²⁷ Zie Henk te Velde, 'Van grondwet tot grondwet. Oefenen met parlement, partij en schaalvergroting 1848-1917', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen, 2001, 138-139 en de noten 83 en 84.

²⁸ Bijv. Peter Mair, 'Party organizations: from civil society to the state', in: Richard S. Katz en *idem*, red., *How parties organize. Change and adaptation in party organizations in western democracies*, Londen, 1994, 12, spreekt van een "parliamentarization" of the parties' in Nederland.

²⁹ Vergelijk Te Velde, 'Constitutionele politiek' met R.B. Andeweg, 'De representativiteit van het vertegenwoordigend stelsel?' in: M.C. Burkens e.a. ed., *Gelet op de Grondwet. 150 jaar Grondwet*, Deventer, 1998, 28-43.

³⁰ Aan de Rijksuniversiteit Groningen werkt Maartje Janse aan een proefschrift over deze bewegingen.

³¹ Vgl. Amanda Kluvel, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940*, Amsterdam, 2000.

³² Vgl. Dick Pels en Henk te Velde, red., *Politieke stijl*, Amsterdam, 2000.

³³ Zie Willem Witteveen, 'Referendum en representatie'; en Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak, 'Democratie, referendum, volksinitiatief', in: Philip van Praag jr., red., *Een stem verder. Het referendum in de lokale politiek*, Amsterdam, 1993, 41-53 resp. 25-40; en Philip van Praag jr., 'Het IJburg referendum', in: Peter Neyens en *idem*, red., *De slag om IJburg. Campagne, media en publiek*, Amsterdam, 1999, 1-10.